

Արտաշեսի՝ արևմտյան ու հարավային ուղղություններով առաջխաղացման կապակցությամբ նշենք, որ վիճակն այստեղ ավելի հատկանշական էր հայկական հզորացող պետության քաղաքական իշխանությունը տարածվում էր այնպիսի երկրամասերի վրա, որոնք վաղուց ի վեր դարձել էին հայկական էթնոսի տարածման ասպարեզ։ Եթե խոսենք Դերքսենեի (Դերշան) և Ակիլիսենեի (Եկեղիք) մասին, ապա սրանք հայերի հնագույն բնօրրանի՝ Հայաստանի մասերն էին կազմում։ Ինչ վերաբերում է Տամորիտիսին (Տամորիք), ապա հունական պատմական ավանդությունը հայերին է վերագրում ոչ միայն այդ շրջանի, այլև շատ ավելի հարավ ընկած Ադիաբենեի և Կալաբենեի (Ասորեստանի հին մայրաքաղաք Կալխուի շրջակայքը) շրջանների գաղթեցումը հայերի կողմից հնագույն ժամանակաշրջանում⁴¹։

3. ԵՐԿՐԻ ՆԵՐՔԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

Արտաքին ընդարձակմանը զուգընթաց, հայկական պետությունը ապրում էր ներքին սրընթաց զարգացման ժամանակաշրջան։ Մոտ անցյալի համեմատաբար փոքր ու թույլ թագավորությունից, որի մեջ պահպանվում էին արեմենյան սատրապության վարչական կառուցվածքի շատ գծեր, Հայաստանը վերածում էր տնտեսապես զորեղ, ինքնուրույն ու ընդարձակ պետության և քնականաբար կարիք էր զգում բազմաթիվ բարեփոխումների՝ տնտեսական, վարչաքաղաքական, ռազմական, մշակութային և այլ մարզերում, որոնք և հետզհետե պետք է իրականանային։

Արտաշեսի հռոյնյին ռեֆորմը։— Այդ բարեփոխումների շարքում կարևոր տեղ է զբաղում հողային ռեֆորմը, որի անհրաժեշտությունը թելադրվում էր երկրում մասնավոր հողատիրության և ստրկատիրության զարգացման բուռն ընթացքով։ Այդ պրոցեսները, որոնց մասին մանրամասն պատկերացում կտրվի համապատասխան զլխում, անշուշտ, ծայր էին առել դեռ շատ վաղուց, դեռևս Աքեմենյանների տիրապետության օրոք, բայց առանձնապես ուժեղացել էին հելլենիստական պետությունների առաջացման ժամանակաշրջանից սկսած։ Մ. թ. ա. II դարի սկզբներին Հայաստանում ստեղծվեցին մասնավոր հողատիրության ծավալման նոր ազդակներ։ Դրանք էին՝ մի կողմից շահագործող դասակարգի շարքերի ընդլայնումը ի հաշիվ ուժեղացող և ուճացող ռազմական ու վարչական ապարատի բարձր և ստորին ներկայացուցիչների, նորաստեղծ քաղաքների վերնախավի ու տաճարների քրմության և մյուս կողմից՝ ռազմական արշավանքների ընթացքում նորանոր հողերի ձեռք բերումը և հատկապես մարդկային զանգվածների, այսինքն՝ էթանագին աշխատուժի գերեզմանությունը Հայաստան։

Վերջին հանգամանքը առանձնապես մեծ նշանակություն ուներ մասնատիրական նոր տիպի, ստրկական աշխատանքով վարվող տնտեսությունների՝ յլաստակերտ-ազարակների առաջացման և քաղաքացման համար։

Հողի մասնավոր սեփականության զարգացումը մեծ վտանգ էր ներկայաց-

⁴¹ Strabo, XI, 14, 12.

նում համայնական հողատիրության համար: Սկզբնապես մասնավոր հողատերերի բաժին էին դառնում խամ ու խոպան, գլուղական համայնքների կողմից չօգտագործվող ու նրանց սահմաններից դուրս գտնվող հողերը: Այնուհետև հերթը պիտի հասներ նաև համայնքային հողերին: Հարուստ և ուժեղ հողատեր-ստրկատերերը այս կամ այն ձևով փորձում էին յուրացնել նաև այդ հողերի մի մասը: Համայնքը չէր կարող հանդուրժել իր հողերի մասնատումը և ծավալված պայքարը ուղեկցված պիտի լիներ սուր ընդհարումներով:

Այս վիճակին վերջ պիտի դնե հողային ռեֆորմը՝ մեզ հայտնի առաջին ագրարային ռեֆորմը հայ իրականության մեջ: Այդ իրողության մասին մեզ հաղորդում են Արտաշեսի կանգնեցրած և մեզ մի քանի նմուշներով հասած հողաբաժան սահմանաքարերը⁴² և խորհնացու «Հայոց պատմությունը»: Վերջինիս Բ գրքի ծղ զխում կարդում ենք. Արտաշեսը «հրամայում է որոշել գյուղերի և ագրարական սահմանները, որովհետև բազմամարդացրել էր Հայոց աշխարհը՝ բազմաթիվ ազգեր ներմուծելով և բնակեցնելով լեռներում, հովիտներում և դաշտերում: Եվ հաստատեց սահմանների այսպիսի նշաններ. հրաման տվեց կոփել քառակուսի քարեր և վրաները պնակաձև փոսեր անելով, տնկել հողի մեջ, իսկ դրանց վրա կանգնեցնել երկրի մակերևույթից փոքր բարձրություն ունեցող քառակուսի աշտարակներ... Եվ ասում են,— եզրափակում է հեղինակը,— որ Արտաշեսի օրոք Հայոց աշխարհում անմշակ հող չկար՝ ոչ լեռնային, ոչ էլ դաշտային, այնքան շին էր երկիրը»:

Քարերի այս նկարագրությունը, մանավանդ խորհնացու՝ նրանց տրված մեկնաբանությունը, երկար ժամանակ համարվել են խորհնացու երևակայության արդյունք⁴³: Հետագայում, քարերի նմուշների հայտնաբերումից հետո, նկարագրությունը համարվել է վավերական⁴⁴, իսկ մեկնաբանությունն ընդունվել որպես Արտաշեսի ժամանակից շուրջ 700 տարի հետո ապրած խորհնացու կռահում: Ներկայումս արդեն հիմք կա կարծելու, որ խորհնացին բացի քարերից, իր ձեռքի տակ նրանց մասին ունեցել է նաև գրավոր հիշատակություն՝ Օղյումպ քրմի «Մեհհնական պատմության» մեջ, որտեղից էլ առել է նրանց մեկնաբանությունը: Սրանով, հասկանալի է, վերջինիս արժեքը կրկնապատկվում է⁴⁵:

⁴² Տե՛ս վերը, էջ 529, ծանոթ. 18: Տե՛ս նաև A. Dupont-Sommer, Deux inscriptions araméens trouvées près du lac Sevan (Arménie), „Syria“, XXV (1936—1946), № 1—2 և հաջ., որը այլ մեկնաբանություն է տալիս այս արձանագրություններին:

⁴³ Տե՛ս Դ. Халатаянц, Армянские Аршакиды в Истории Армении Монсея Хоренского. Опыт критики источников, մասն 1, էջ 278:

⁴⁴ Առաջին անգամ Հ. Ա. Օրբելու կողմից՝ 1941 թվականին, հանվելով արձանագրության՝ Ա. Յա. Բորիսովի ընթերցման վրա, որը հրատարակվեց ավելի ուշ (А. Я. Борисов, Надписи Артаксия (Арташеса) царя Армении, ВДИ, 1946, № 2):

⁴⁵ Բացառված չէ նույնիսկ, որ խորհնացու տված նկարագրությունն հիմնված լինի ոչ թե անմիջականորեն սահմանաքարերի, այլ նրանց նկարագրության վրա, որի օգտին են խոսում քարերի տեսքի և խորհնացու նկարագրածի միջև եղած տարբերությունները, առաջին հերթին այն, որ խորհնացու մոտ խոսք չկա քարերի վրա արձանագրությունների առկայության մասին (տե՛ս Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 186 և հաջ.):

Հիրավի, մեկնաբանության բոլոր կետերն էլ այնպիսի շեշտակիությամբ են բնութագրում արտաշեսյան Հայաստանի տնտեսական վերելքի էությունը. որ շեն կարող խորենացու ժամանակի ծնունդ լինել: Նկատի ունենք այն, որ հողերի սահմանազատման անհրաժեշտությունը բխեցվում է երկրի բազմամարդացման հանգամանքից, հատկապես նորանվաճ երկրներից բերված մարդկային զանգվածների առկայությունից, իսկ վերջինս էլ կապակցվում անմշակ հողերի սպառման հետ, որը, ինչպես վերը նշվեց, էժան, ստրկական, հիմնականում գերակայությանի ձեռքերով վարվող մասնավոր հողային տնտեսությունների ծաղկման հետևանք էր: Վերջապես, ամենայն հստակությամբ բնորոշվում է Արտաշեսի կատարած գործողությունը, որպես մասնատիրական տնտեսություններին (ազարակներին) առնչվող հողերի սահմանազատումը գյուղերին (գյուղական համայնքներին) պատկանող հողերից:

Վերջին նշումը (սհամայնում է որոշել գյուղերի և ազարակների սահմանները) միանգամից լույս է սփռում իրականացված ռեֆորմի սոցիալական էության վրա, որը աչպես մթության մեջ կմնար, որովհետև մեզ հասած սահմանաքարերի արձանագրությունները այդ էությունը ջնն բացահայտում, շեղոք ձևով հայտնելով պարզապես, որ Արտաշեսը հողի բաժանում է կատարել⁴⁶:

Ունենալով խորենացու պահպանած ցուցումը, կարելի է արդեն եզրակացնել, որ ռեֆորմը եղնում էր թագավորի հիմնական նեցուկը հանդիսացող նորելուկ հողատեր-ստրկատերերի՝ ռաղմա-վարչական ազնվականության, շահերից, քանի որ օրինականացվում էին տեղի ունեցած փոփոխությունները, այսինքն՝ այդ դասի ունեցած նվաճումները: Բայց միևնույն ժամանակ այն ուղղված էր համայնքի դիրքերի եթե ոչ հետագա ամրապնդմանը, ապա գոնե պահպանմանը ինչ-որ հաստատուն մակարդակի վրա: Զպետք է մոռանալ, որ համայնքն էր հիմնական հարկային միավորը, և նա էր թագավորին տալիս հետևակ զորքի մեծ մասը և օժանդակ զորամասեր:

Այլ նօրամուծություններ: Ընդարձակ պետության կառավարման գործի դյուրացման նպատակն է հետապնդել երկրի վարչական բաժանման ռեֆորմը, որ կատարվել է Արտաշեսի կամ գուցե նրա հաջորդների օրոք: Հայաստանի տերիտորիան բաժանվել է 120 ստրատեգիաների, որոնք ղեկավարվում էին թագավորի կողմից կարգված կառավարիչների՝ ստրատեգոսների միջոցով: Միաժամանակ տնօրինվել է ստրատեգիաների ներքին կառուցվածքը՝ նրա վարչա-տնտեսական և ռազմական ապարատը, որը փոքրացված չափերով հավանորեն կրկնում էր պետական ապարատի պատկերը:

Կատարված բազմաթիվ արշավանքները վկայում են, որ բարենորոգման պետք է ենթարկված լիներ նաև ռազմական բնագավառը՝ զորքի հավաքագրման, կազմավորման ու ղեկավարման գործը: Անտիկ հեղինակները այս մասին որոշակի տեղեկություններ չեն հայտնել: Խորենացին է, որ հաղորդում է մի բարեփոխության մասին. Արտաշեսը զորքի իշխանությունը բաժանել է չորս մասի, կազմելով արևելյան, արևմտյան, հարավային և հյուսիսային զորա-

46 Տճ՝ Գ. Տիրացյան, Արտաշես Ա-ի արամեատառ նօրագրու արձանագրությունը, էջ 107:

վարություններ⁴⁷։ Այս հաղորդումը փոխարձագանքում է Ստրաբոնի վերոհիշյալ վկայությանը նույն շորս ուղղություններով կատարված արշավանքների մասին։

Խորենացու մոտ պահպանվել են նաև այլ տեղեկություններ այդ ժամանակ կատարված նորամուծությունների մասին, ինչպես, օրինակ, տոմարի նորոգման, երկրի լճերի և գետերի վրայով նավագնացության գործի բարեկարգման, ինչպես և այլապլ Մեծածամեծ արվեստների ու գիտությունների» զարգացման և այլնի մասին⁴⁸, սակայն այս տվյալները դեռ հետազոտման ու ստուգման են, կարոտ⁴⁹։

Նոր վարչական բաժանման, երկրի հողային կադաստրի (հաշվառման ցուցակի, առանց որի հողային ռեֆորմը չէր կարող իրականացվել) կազմման և այլ հանգամանքները, կենտրոնական իշխանության ամրապնդումը պիտի հանգեցնեին արքունի նոր դիվանի (գրասենյակի) ստեղծմանը կամ առնվազն՝ հնի կանոնավորմանը, քանի որ Նրվանդունիները ևս պետք է այդպիսի դիվան ունենային, գեթ պահպանած լինեին աքեմենյան սատրապական դիվանը։ Արքունի դիվանի լեզուն Արտաշեսի օրոք, դատելով նրա արձանագրություններից, արամեերենն էր, ասել է, թե նա ժառանգաբար ընդունել էր աքեմենյան տերության դիվանի լեզուն⁵⁰։ Բայց հունարենը ևս, ինչպես ցույց են տալիս Արմավիրի արձանագրությունները, արդեն Հայաստան էր մուտք գործել Արտաշեսից էլ առաջ, և, իհարկե, հավակնորդ էր պետական լեզու լինելու, մասնավաճ, որ նրանով պիտի հաղորդակցվեին հարևան հելլենիստական երկրների հետ։

Արժունիքը։ Նոր պայմաններում շեշտակիորեն աճում էր թագավորի, նրա տոհմի ու շրջապատի՝ արքունիքի, դերը երկրի կառավարման գործում և քայլեր պիտի արվեին դրանց դրուժյան ամրապնդման ու հեղինակության բարձրացման ուղղությամբ։

Այժմ շոշափելի հիմք ունենք եզրակացնելու, որ հայոց արքունիքի այն բարդ կառուցվածքը, նրա մեջ ընդգրկված տասնյակ պաշտոնները, որոնց մասին ամբողջական պատկերացում ենք ստանում միայն IV դարի հայ Արշակունյաց արքունիքի մասին եղած մանրամասն հաղորդումներից, զարգացման որոշ աստիճանի էր հասել արդեն Արտաշեսի օրոք։ Այդ է հաստատում Սիսիանում գտնված արձանագրությունը, որի որպես հեղինակակից՝ Արտաշես թագավորի կողքին ու նրա հետ «և» շաղկապով առնչված հանդես է դալիս «թագադիր» նիկեփորը (կամ նեկիփառը), Ախշահրսարտի որդին⁵¹։ Այստեղից ոչ միայն պարզվում է, որ այն ժամանակ Հայաստանում արդեն գոյություն է ունեցել «թագադիր» պաշտոնը, և որ դրա կրողը մեծ դեր է խաղացել պետության մեջ ու եղել թագավորի մերձավորը, այլև կամուրջ է ձգվում դեպի Խորենացու նկարագրած Սմբատ «թագադիր ասպետը»՝ Արտաշես-թագավորի աջ ձեռքը, նրա բոլոր ձեռնարկումների մասնակիցն ու իրագործողը։ Ավելի ճիշտ, այդ

47 Տե՛ս Խորենացի, Բ, Ժգ։

48 Տե՛ս նույն տեղում, Բ, Ժթ։

49 Հմմտ. Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 130։

50 Տե՛ս Դ. Ա. Турциян, Ахеменидские традиции в древней Армении, էջ 3։

51 Տե՛ս A. Pertkhanian, Une inscription araméene du roi Artashes trouves à Zangéour (Siwnik') REANS, № 5, т. III, 1966, էջ 18 և հաջ.։

երկու դեմքերը նույնանում են, ենթադրել տալով, որ այդ անձի անունը *Խորենացու* (թե նրա աղբյուր Օղյոսմպի⁵²) մոտ ինչ-ինչ պատճառով փոխվել է, կամ էլ, որ նա երկու (մի տեղական և մի հունական) անուն է կրել, երևույթ, որ հելլենիստական աշխարհում հաճախ է հանդիպում⁵²։

Հավանական է, որ պատմական դեմք է Խորենացու մոտ հանդես եկող Արգամը (Արշամը) ևս։ Հայ մեծատոհմիկ է, որը Երվանդի ու Արտաշեսի պայքարի պատասխանատու պահին անցել էր փայլուն հավակնորդի ճամբարը և ղյուրացրել նրա գահակալումը։ Սա, իբր, Արտաշեսից ստացել է «երկրորդական գահը», պաշտոն, որի մասին հետագայում ոչինչ չի լսվում, բայց որը հնում թերևս եղել է։ Արգամը շուտով զոհ գնաց արքունիքում ծավալված ներքին պայքարին⁵³։

Խորենացին հիշատակում է նաև սպարապետություն ու հազարապետություն (որն ընդգրկում էր «ղամենայն գործ տանն արքունի») պաշտոնները, որոնք հանձնարարված էին ևրկու արքայազուններին, և քրմապետությունը, որ ստացել էր երրորդ արքայազնը⁵⁴։

Թագավորը, նրա տոհմը։ Թագավորը միջոցներ էր ձեռք առնում իր անձր անհասանելի բարձրության վրա կացուցանելու։ Հելլենիստական աշխարհում լայն կիրառում ունեին թագավորական պատվատիտղոսները, որոնցով շեշտվում էր այս կամ այն տիրակալի գործունեության կամ խառնվածքի հատկանշական կողմը։ Այսպես. Թագավորները անվանվում էին Նիկատոր («Հաղթական»), Եվերգետես («Բարեգործ»), Սոտեր («Փրկիչ»), Եվսեբես («Բարեպաշտ»), Փիլադելփոս («Եղբայրասեր») և այլն⁵⁵։ Արտաշեսը ևս ունեցել է իր պատվատիտղոսը, բայց այն արտահայտված լինելով արամեերեն արձանագրության մեջ և արամեերեն տեքստի մեջ, դժվար է վճռաբար որոշել, թե հունական պատվատիտղոսներից որ մեկի համարժեքը կամ թարգմանությունն է հանդիսանում։ Արտաշեսը ընտրել է իր համար «Բարի» պատվատիտղոսը («Արտաշես արքա Երվանդական Բարի, որդի Զարեհի»), որը մեր կարծիքով ավելի շուտ հավասարազոր է «Եվսեբեսին» («Բարեպաշտ»), քան թե «Եվերգետեսին» կամ մի ուրիշի։

Այս պատվատիտղոսի յուրացումը թերևս կապ ունի թագավորական նախնիների, դինաստիայի պաշտամունքի հետ, որը սկիզբ է առել կամ որին թափ

52 Այսպես, հելլենիստական Բաբելոնիայում գեռես III դարի կեսերին հունական անունները հազվագյուտ էին և տեղացիներին շնորհվում էին սելևկյան թագավորի կողմից։ II դարի կեսերին միայն հունական անունները, հաճախ տեղական անուններին կից՝ սովորական են դառնում տեղացիների համար (Г. X. Саркисян, Частные клинописные контракты из собрания Государственного Эрмитажа, ВДИ, 1955, № 4, էջ 148, ժան. 1—2)։ Գուցե «Նիկեփոր»-ը («Հաղթարեք») Սմբատի երկրորդ անունն էր (պատվանուն), շնորհված նրան Սելևկյան թագավորի կողմից, երբ նա գեռես (Արտաշեսի հետ մեկտեղ) ծառայելիս կարող էր լինել Սելևկյաններին։

53 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ժա և այլն։ Գ. Խ. Սարգսյան, Հելլենիստական դարաշրջանի Հայաստանը և Մովսես Խորենացին, էջ 156 և հաջ.։

54 Տե՛ս Խորենացի, Բ, ժգ։

55 Տե՛ս A. Gutschmid, Ueber die Beinamen der hellenistischen Könige, Kleine Schriften, IV, Lpz., 1893, էջ 118։

է հաղորդվել Արտաշեսի օրոք: Այս երևույթը ևս հիլենիստական դարաշրջանի ամենաբնորոշ երևույթների թվին է պատկանում: Համակված իրենց անձի ու իշխանությունների հեղինակության բարձրացման հոգսով, հիլենիստական շրջանի միապետները ջանք ու միջոցներ չեն խնայել արժարժեքի աշխատանքների, շատ դեպքերում հենց աստվածային բնություն էր վերագրվում⁵⁶:

Մեծ Հայքի հզոր տիրակալը ևս կարող էր աստվածային ծագման ակնկալություն ունենալ, մասնավաճառ, որ առնչված էր Երվանդունիների ու սրանց միջոցով՝ հզոր Արեւմտեան աշխարհակալ տան հետ: Խորհնացու հաղորդամբ, Արտաշեսը իր նոր մայրաքաղաքում՝ Արտաշատում, նախնիների պաշտամունքին նվիրված տաճար է հիմնադրել⁵⁷, որտեղ ներկայացված էր նախնիների պատկերաշարը: Պետք է ենթադրել, որ բացի վերոհիշյալ հուշակավոր երկու տոհմերի ներկայացուցիչներից, այդտեղ պատկերված էր նաև Արտաշեսի հայրը՝ Զարեհը (ու նրա նախնիները), որի նկատմամբ իր հարգանքը Արտաշեսը ցուցադրել է իր հիմնադրած քաղաքներից մի քանիսը նրա անունով կոչելով:

«Քաղաքական» այս կրոնի զարգացման հաջորդ քայլին՝ ապրող թագավոր անձի պաշտամունքին, Արտաշեսը, ըստ երևույթին, չի դիմել: Համեմատելով թագավորող անձի պաշտամունքը հաստատող նյութեր առայժմ չկան: Այդ քայլը կատարել է հետագայում Տիգրան Բ-ը⁵⁸:

Արտաշեսի ռեֆորմների ու նորամուծությունների մասին մեզ հասած տեղեկությունները, իհարկե, անհամեմատ ավելի քիչ է իրականացվածից, բայց այդ քիչն էլ, ընդգրկելով հասարակական կյանքի շատ բնագավառներ, ցույց է տալիս, որ ի դեմս այդ իշխողի պատմությունից ասպարեզ է իջել ոչ միայն տաղանդավոր ու հաջողակ մի գործարար, այլև մեծ քաղաքագետ և պետական գործիչ:

Նոր մայրաքաղաքի նվաճողները: Ժամանակի կարևոր երևույթներից էր նաև քաղաքաշինությունը: Հիլենիստական Առաջավոր Ասիան ընդգրկած այդ հզոր պրոցեսը, ով ընթացքում ստեղծվել էին հարյուրավոր նորանոր քաղաքներ, Հայաստանում, ինչպես տեսանք վերը, իր արդյունքներն էր տվել արդեն մ. թ. ա. III դարում: II դարում այդ գործը շարունակվեց ավելի մեծ չափերով: Նրա լավագույն արտահայտությունն էր Հայաստանի նոր մայրաքաղաքը՝ Արտաշատը: Պատահական չէ, որ այն կառուցվել է Արաքսի միջին հոսանքի հովտում՝ Արարատյան դաշտում: Այստեղ են գտնվել պատմական Հայաստանի գրեթե բոլոր մայրաքաղաքները՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, հետագայում Վաղարշապատը, Դվինը (այժմ էլ՝ Երևանը): Արարատյան դաշտը, սկսած մ. թ. ա. IV դարից, գուցե և ավելի վաղ, դառնում է Հայաստանի սիրտը: Այստեղ

⁵⁶ Այսպես, Պտղոմեոս Բ-ը աստվածներ էր հայտարարել իր հորն ու մորը, Անտիոքոս Ա-ը՝ իր հորը: Հետագայում գտնում ենք Սելևկյան թագավորների աստվածացված ողջ շարանը: Մահվանից հետո աստված էին համարվում Պերգամոնի թագավորներն ու թագուհիները, նույն սովորությունը կար Բյուզանդիայում, Վապագովկիայում, պարթև Արշակունիների մեջ: Նախնիներին հատուկ արքայալիք ու տաճարներ էին նվիրվում:

⁵⁷ Տե՛ս Խորենացի, Բ, խթ:

⁵⁸ Տե՛ս սուրբ, էջ 571:

էին խաչաձևովում հարավից դեպի հյուսիս և Արաքսի վրայով՝ արեւելից դեպի արեւմուտք տանող տարանցիկ առևտրական ուղիները, մի հանգամանք, որ վճռական նշանակություն ունենր Արարատյան դաշտի քաղաքների համար: Ռազմա-ստրատեգիական նկատառումներն էլ, անշուշտ, իրենց դերն են խաղացել քաղաքի տեղը որոշելիս: Ըստ Պլուտարքոսի, Արտաշատի տեղանքի ընտրողն է եղել Հաննիբալը՝ Հռոմի երբեմնի ահեղ թշնամին, որն իր պարտությունից հետո անցել էր արեւելք և իր հովանավոր Անտիոքոս Գ-ի պարտությունից ու մահվանից հետո ապաստանել Հայաստանում, «բազմաթիվ օգտավետ գործերում խորհրդատու լինելով Արտաշեսին»: Նկատելով «չօգտագործված ու անտեսված հարմարագույն ու խիստ հաճելի մի վայր, նա տեղում ուրվագծեց քաղաքի հատակագիծը»: Թագավորը հավանեց և՛ տեղանքը, և՛ հատակագիծը ու այսպիսով կառուցվեց «Մի մեծ ու շատ գեղեցիկ քաղաք, որն անվանվեց Թագավորի անունով ու հայտարարվեց Հայաստանի մայրաքաղաք»⁵⁹:

Հայաստանում Հաննիբալի լինելու և Արտաշատի հիմնադրմանը մասնակցելու հնարավորության մասին⁶⁰ գիտնականների տարակուսանքը չի նսեմացնում սույն հաղորդման կարեորությունը: Անկախ նրա հավաստիության խնդրից, այն կարող է որոշ կովան ծառայել Արտաշատի հիմնադրումը թվագրելու համար: Գրականության մեջ առաջարկված 166 թվականը⁶¹ չափազանց ուշ է թվում, մանավանդ, չի համընկնում Դիոդորի այն հաղորդմանը, թե «Արտաշեսը... ապստամբելով Անտիոքոսից, իր անունով քաղաք հիմնադրեց...»⁶², ըստ որի Արտաշեսի գահակալումը (189) և Արտաշատի հիմնադրումը ժամանակով իրար մոտ են եղել: Որպեսզի Հաննիբալի առասպելի գոյացման որևէ հիմք լիներ, պետք է որ գոնե Արտաշատը հիմնադրված լիներ, եթե ոչ նրա մասնակցությունը, գոնե նրա կենդանության օրոք, այսինքն՝ 183 թվականից առաջ: Ընդունելի է թվում շուրջ 185 թվականը, երբ Արտաշեսը արդեն ավարտած պիտի լիներ իր հյուսիսային ու արևելյան արշավանքները:

Հաննիբալի մասին հաղորդումը, եթե այն վավերական էլ չէ, նաև մի երկրորդ եզրահանգման հիմք է տալիս: Ուժի մեջ է մտնում Պլուտարքոսի հաղորդման այն կետը, որ խոսքը Արտաշատի հատակագծի մասին է: Անշուշտ քաղաքի արտաքին տեսքը այնպիսին է եղել, որ հնարավորություն և հիմք է տվել Պլուտարքոսին (եթե սա անձամբ է տեսել քաղաքը, իսկ հակառակ դեպքում՝ նրան աղբյուր ծառայած հեղինակին) պնդելու, թե Արտաշատ քաղաքի հիմքում մեկ միասնական հատակագիծ է եղել ընկած հենց սկզբից: Անշուշտ, քաղաքը պիտի կառուցապատված լիներ ժամանակի հելլենիստական քաղաքաշինության բոլոր կանոններով, ուղղանկյուն թաղամասեր կազմող խաչավորված փողոցներով ու շրջափակված լիներ հզոր պարիսպներով: Հենց այդ հան-

⁵⁹ Plut., Lucul., 33.

⁶⁰ Տե՛ս, օրինակ Դ. Момизен, История Рима, т. I, М., էջ 709: С. М. Кркаяшарян, Возникновение городов в Армении во II в. до н. э.—III в. н. э., «Научные доклады высшей школы, Исторические науки», 1961, № 4, էջ 154:

⁶¹ Տե՛ս Fabricius, Theophranes von Mitylene und Q. Dellius als Quellen der Geographie des Strabons, Theasburg, 1888, էջ 32 և 131, և Լ. Մուսաղյան, Քննական տեսություն, հատ. Ա, էջ 120:

⁶² Diod., XXXI, 17a.

դամանքներն են, որ առիթ են տվել նույն Պլուտարքոսին հիշատակելու Արտաշատին հռոմեացիների կողմից տրված «Հայկական Կարթագեն» մականունը, իսկ Ստրաբոնին՝ ասելու, թե Արտաշատը «գեղեցկապես շինված-բնակեցված է և երկրի թագավորանիստ քաղաքն է: Գտնվում է գետի թերակղզի կազմող անկյունում, պարսպապատ է գետափի երկայնքով, բացի պարանոցից, իսկ պարանոցը փակված է խրամով և պատվարով»⁶³:

Արտաշատի հիմնադրման մասին պատմում է նաև Խորենացին: «Արտաշեսը գնում է այն տեղը, ուր խառնվում են Արաքսը և Մեծամորը և հավանելով բլուրը՝ այստեղ քաղաք է շինում անվանելով այն իր անունով Արտաշատ... և հանելով Երվանդի քաղաքից գերի հրեաների բազմությունը, նստեցնում է նրանց Արտաշատում»⁶⁴: Այստեղից իմանում ենք, որ Արտաշատ է տեղափոխվել Երվանդաշատի բնակչության մի մասը⁶⁵: Նորաստեղծ քաղաքը երկրի մյուս քաղաքների բնակիչներով շենացնելը այդպիսի քաղաքների բնակեցման կարևորագույն ձևն էր հելլենիստական աշխարհում և հունարեն կոչվում էր *συνοικισμός*՝ այսինքն՝ «միասին բնակեցում», «համաբնակեցում»: Հենց այս բառն է օգտագործում Ստրաբոնը Արտաշատ քաղաքի հիմնադրման մասին վերևում մեջբերված հաղորդման մեջ⁶⁶, դրանով իսկ հաստատելով Խորենացու ասածը: Սակայն Հայաստանում քաղաքային կյանքը թույլ էր զարգացած և քաղաքների թիվը փոքր էր, ուստի հնարավոր չէր սահմանափակվել բնակեցման սոսկ այդ ձևով: Անշուշտ, նորաստեղծ Արտաշատում էր տեղավորվել նաև ռազմական արշավանքների ընթացքում գերեվարված բնակչության մի մասը:

Արտաշատը գտնվել է այժմյան Խոր-Վիրապի վանքի շրջակայքում, Արաքսի ափին, և ձգվել է մինչև Փոքր Վեդի՝ Տրայանոսի արձանագրության հայտնաբերման վայրը⁶⁷:

Փաղափաղինություն: Հետաքրքրական է նշել, որ Արտաշատ (հունական ձևը՝ Արտաքսատա) անվանաձևը որոշ զարգացման արդյունք է: Ըստ Ստրաբոնի, քաղաքը սկզբնապես կոչվել է Արտաքսիասատա, այսինքն՝ հայերեն առնվազն՝ Արտաշաշատ, եթե ոչ Արտաշեսաշատ⁶⁸: Նույն հեղինակը հիշատա-

63 Strabo, XI, 14, 6:

64 Խորենացի, Բ, խթ:

65 Հրեաների հիշատակությունը Խորենացու մոտ տվյալ կոնտեքստում պատմական անաբրոնիզմ է: Իրականում հրեաները մասսայաբար Հայաստան են վերաբնակեցվել Արտաշեսի ժամանակից մեկ դար անց՝ Տիգրան Բ-ի օրոք: Անաբրոնիզմի պատճառը Խորենացու ժամանակագրության այն յուրահատկությունն է, որի հետևանքով նրա մոտ Տիգրանի թագավորությունը ընկնում է Արտաշեսի թագավորությունից առաջ: Վերոհիշյալ հաղորդումը պետք է հասկանալ այնպես, որ Արտաշատ էր տեղափոխվել Երվանդաշատի բնակչության մի մասը:

66 Տե՛ս Ս. Մ. Կելլաշադյան, Սինդիկատում հելլենիստական Փոքր Ասիայում և Հայաստանում, ՊՐԶ, 1964, № 1, էջ 107—118:

67 Տե՛ս Բ. Ն. Առափնյան, Լատիներեն արձանագրություններ Արտաշատ մայրաքաղաքից, ՊՐԶ, 1967, № 1:

68 Որ Ստրաբոնի այս ցուցումը արհեստական մի բան չէ, ցույց է տալիս Արտաշատի քաղաքային մի դրամի վրայի արձանագրությունը, որտեղ քաղաքանունը հաղորդված է որպես՝ Առափսիսատա, ուրեմն հայերեն՝ Արտաշաշատ, որ շատ նման է Ստրաբոնի հիշատակած ձևին: Տե՛ս Առափնյան, Հայ թագավորների և քաղաքների դրամներ, «Ազգագրական հանդես», XXIV գիրք, 1913, № 1:

կում է հայկական մի այլ քաղաք ևս, դարձյալ Արաքսի վրա, Ատրպատականի սահմանների մոտ, այսինքն՝ մոտավորապես Նախճավանի կողմերը, Արֆաատա անունով, որ հայերեն պիտի հնչեր Արշատ։ Հավանական է թվում, որ այս քաղաքը ևս Արտաշեսի հիմնադրածն է, և կրել է նրա անունը, միայն այդ անունը իր սղման պրոցեսի մեջ էլ ավելի հեռուն է ընթացել, քան մայրաքաղաքինը, և կամ կրճատ է արտասանվել ի տարբերումն բավական մոտիկ գտնվող մայրաքաղաքի անվան։ Նույն անունը կրող բազմաթիվ քաղաքների հիմնադրման դեպքերը չափազանց շատ են հելլենիստական դարաշրջանում, ինչպես կոեսենք ստորև, և Արտաշեսի անունը կրող երրորդ ու չորրորդ քաղաքների առկայությունը ևս զարմանք չէր պատճառի։ Ի դեպ, հիմք կա կարծելու, որ Վանա լճի ափին այդպիսի մի քաղաք է եղել՝ «Արտաշիսյան» անունով⁶⁹։

Վերադառնալով նորաստեղծ քաղաքների քնակեցման խնդրին, նշենք, որ միայն մայրաքաղաքը չէր բնակչության կարոտ։ Բացի թվարկվածներից, Արտաշեսի օրոք հիմնադրվել են նաև մի շարք այլ քաղաքներ, որոնք անվանվել են տշ թե իր՝ Արտաշեսի, ալ նրա հոր՝ Զարեհի անունով։ Դրանք են՝ Նորշիրականի Զարեհավանը, Բագրևանդի Զարեհավանը, Հավնունիքի Զարեհավանը, Աղիովիտի Զարիշատը և Վանանդի Զարիշատը (Զարեհաշատ—Զարիշատ՝ սղման մի նոր օրինակ)։ Նոր հիմնադրված քաղաքը իշխող թագավորի հոր անունով կոչվել նույնպես եղել է հելլենիստական քաղաքաշինության մեջ ընդունված սովորույթներից մեկը⁷⁰։

Հայաստանում քաղաքների ծաղկումը և քաղաքային կյանքի աշխուժացումը հայկական ստրկատիրական հասարակության բուռն վերելքի դրսևորումներից էին, վերելք, որ տեղի էր ունենում հելլենիստական Առաջավոր Ասիայի սոցիալ-տնտեսական նույնքան շեշտակի զարգացման հետնախորքի վրա։

4. ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ, ՓՈՔՐ՝ ԱՍԻԱՆ ԵՎ ՍԵԼԵՎԿՏԱՆՆԵՐԸ

Մեծ Հայքի և Մոփի դաշինքը։ Մոփի թագավորության զարգացման մասին մեր ունեցած տեղեկությունները անհամեմատ սակավ են։ Դա մասամբ բացատրվում է այն հանգամանքով, որ նրա մասշտաբներն ու միջազգային նշանակությունը զգալիորեն գիշում էին Մեծ Հայքին։ Այսուհանդերձ, Ստրաբոնը Մոփի անկախացմանը հաջորդած զարգացման համար նույն ուղղություն է նշում, ինչ որ Մեծ Հայքի համար, և ընդհանրապես Հայաստանի ընդարձակումը վերագրում է ոչ թե սոսկ Արտաշեսի, այլ սրա և Զարեհի միասնական ջանքերին՝ առանց սահմանազատելու յուրաքանչյուրի կատարածը։ Այստեղից պետք է եզրակացնել, որ նրանք ինչ-որ սահմաններում և ինչ-որ ժամանակա-

⁶⁹ См. С. Т. Еремян, Развитие городов и городской жизни в древней Армении, ВДН, 1953, № 3, էջ 14։

⁷⁰ Այսպես, Սելևկյան դինաստիայի հիմնադիր Սելևկոս Նիկատորը իր հիմնադրած քաղաքներից 16-ը իր հոր՝ Անտիոքոսի, անունով անվանել է Անտիոքենի։ Նրա որդի Անտիոքոս Ա-ը հիմնադրել է մի քանի Սելևկիաներ և այլն (App., Syg., 57)։